

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА в історичному вимірі:

проблеми становлення та розвитку

ТЕСЛЕНКО В. В.

УДК 37.015.31:316.42

ФУНДАМЕНТАЛЬНОЮ основою становлення та розвитку громадянського суспільства є громадянська освіта, яка набуває останнім часом у світі все більшої актуальності.

Термін „громадянська освіта” має походження від англійського „civic (democratic) education”, який набув поширення в світовій теорії та практиці передусім як сучасна інтегративна педагогічна технологія формування громадянських чеснот насамперед молодого покоління. Громадянську освіту як міждисциплінарну проблему часто розглядають у багатьох наукових дисциплінах: філософії, політології, педагогіці, соціології, психології.

Науково-історичний аналіз розвитку суспільних відносин свідчить, що теоретичні та методологічні основи громадянської освіти мають давнє коріння. В усі часи розвитку людської цивілізації суспільство і педагогіка певним чином сприяли становленню особистості з відповідними загальноприйнятими нормами, правилами та обов’язками, здатної до співіснування та самореалізації в соціумі, яка вміє правовим шляхом задовольнити власні потреби та законні інтереси.

Ідея розвитку громадянської освіти та виховання громадянських цінностей сягає античних часів. Саме тоді зародилася *республіканська модель громадянськості*, яка розглядає особистість як обов’язковий складник

політичного суспільства. Основними принципами цієї моделі були: відчуття належності до загальної політичної спільноти як частини загального життя, відданість вітчизні, пріоритетність громадянських обов’язків щодо власних індивідуальних інтересів тощо. У фундаментальних працях Платон доводить, що закон досконалої держави передбачає не першочергове благо й задоволення потреб особистості чи певного прошарку суспільства, а пріоритетність інтересів держави, і що громадянське виховання буде ефективним лише за умови створення державою таких умов, які забезпечать відмову особистості від вузькоegoїстичних прагнень та наближенню до розуміння загальнодержавних інтересів, а також уперше наголошує на суспільному вихованні як функції держави. Надавши проблемі громадянських цінностей певного наукового оформлення, філософ визначив принцип гармонійного розвитку людини й гармонії як загального закону природи та передбачив взаємозв’язок морального, політичного та правового начал у становленні громадянина. Аристотель, розвиваючи ідеї Платона й Сократа, створив нову модель культури на основі раціоналізму й гуманізму, виражених крізь слово й думку. Виховні ідеї мислителя відштовхуються від нових підходів до набуття знань насамперед як до результату творчої активності людини, а педагогічні ідеї трактуються як частина теорії держави та права. Відстоюючи позицію необхідності формування фактично гро-

мадянського суспільства, Аристотель уважав, що вільний громадянин має належати державі, відчувати себе його невід'ємною частиною. Згідно з концепцією держави і громадянина, запропонованої Цицероном, особистість має бути носієм і патріотичних, і моральних чеснот. Узагальнений досвід наявний на той час практики виховання відображено в працях окремих давньогрецьких філософів. Так, Сократ і Демокрит надавали перевагу переконанню як найбільш дієвому виховному засобу формування громадянина й відхиляли примус і насилля.

Отже, антична *республіканська модель (традиція) громадянськості* була сформована на відповідних суспільних цінностях свого часу та акцентує увагу на належності до колективу, розвитку відповідальності та обов'язків громадян.

Водночас, розмаїття ідей і підходів до громадянського виховання викликало суперечки між розумінням формування особистості та формуванням громадянина. Так, власне тлумачення свободи особистості передусім щодо соціуму, надається у філософській концепції кініків (обґрунтована Антисфеном і Діогеном Синопським), що є своєрідним протестом проти квазідемократичності античного суспільства й полягає в абсолютизації свободи людини, пріоритетності внутрішнього світу особистості, покладанні в основу її життєдіяльності нехтування суспільними нормами та соціальними інститутами держави як ворожого для розвитку особистості феномена. Теоретичні основи поглядів кініків створили надалі підґрунтя для появи напрямку космополітизму як антигромадської цінності.

У країнах Сходу в різні історичні періоди розуміння сутності громадянина теж пов'язували з належністю до держави, при тому перевагу, як і загалом в античну епоху, утилітарно-суспільний погляд на людину. Концепція Конфуціанства як філософсько-педагогічний напрямок ґрунтувалася на служінні людини державі, повазі до старших за віком та суспільному положенню членів громади, де

первинним поставало не особистісне вільне ставлення людини до держави, а підлегле та покірне.

Важливим морально-етичним і педагогічним наслідком прийняття християнства в історії західноєвропейської цивілізації була зміна ставлення до людської особистості, її духовної природи. Освіта у християнському ідеалі набуває характеру спрямованості не тільки на розвиток розумових здібностей, але й на розвиток духовних якостей особистості, при цьому спостерігається часткове дистанціювання від утилітарних підходів. Певні елементи власного наукового обґрунтування проблеми формування громадянських цінностей відображені у працях ортодоксальних християнських філософів.

Так, Августин Блаженний був прихильником структурування соціального простору на основі двоєдності світу людей та світу ідей, надавав безперечну перевагу ідеям. Розглядаючи проблеми формування громадянських та християнських цінностей з позицій гострої взаємної суперечності, він дійшов висновку, що ідея громадянського виховання є в ідеалі кінцевою (завершувалась у Царстві Божому без розподілу за соціально-політичними системами) і виявлялася безглуздою. Зазначимо, що середньовічні тенденції розвитку громадянської освіти були в цілому своєрідними та парадоксальними: з одного боку, це поширення викладання предметів громадянської спрямованості (політична філософія, цивільне та державне право, теологія тощо), а з іншого – посилення ідей про недосконалість природи людини, залежність її прав від місця в суспільній ієрархії. За часи Реформації XVI ст., яка стала своєрідним прологом появи представницьких демократій XVII – XVIII ст., з'явилися інші погляди щодо означених проблем. Теоретична концепція Т. Лютера наголошувала на пріоритетності свободи совісті людини, якої неможливо позбавити й похідними від якої постають добро, зло, справедливі та несправедливі вчинки тощо, тобто підкорятися владі необхідно, але не ціною відмови від своїх

переконань. Зауважимо також, що в цей період поступово відбувається процес виділення із загальнорелігійного виховання громадянського виховання як його складника та спроби часткового примирення двох глобальних аксіологічних моделей: формування громадянських та християнських цінностей.

В епоху Відродження спостерігаємо оновлення теорії вільного виховання, змісту поняття громадянськості, яке тлумачать уже як основу громадянської гідності. Філософсько-педагогічна думка напередодні епохи індустріалізації Європи стверджує рівноправність, єдність релігійно-морального та громадянського виховання, яке розуміється як формування культури особистої гідності та культури соціальної корисності. На відміну від античного суспільства, у якому людину фактично поглинала держава, а в середні віки – церква, для періоду Відродження характерна більша свобода особистості. Так, у працях Т. Мора, Т. Кампанеллі відображена не тільки ідея необхідності громадянської освіти та виховання, але й прямий зв'язок між формуванням особистості громадянина й подальшою демократизацією суспільства, що значно поширило межі громадянського виховання. Нові підходи щодо відносин громадянина та держави запропоновані в теоретичних моделях Н. Макіавеллі. Визнаючи республіку найкращою формою правління, яка забезпечує відповідальність кожної людини за долю держави, він бачив головною умовою її процвітання розвиток громадянських чеснот. Зауважимо також, що ідеї Дж. Локка про права та свободи особистості, співвідношення держави і права відіграли вирішальну роль у політико-правовій і педагогічній думці, стали абеткою сучасної демократії, а його „суспільний договір” – прообразом укладання майбутніх конституцій. Незважаючи на деякі відмінності в розумінні цілей та завдань громадянського виховання в різних країнах, типовою на той час стає модель громадянина, яка містить не тільки розуміння суспільних відносин, а й розвинене відчуття громадянської гідності.

Суттєво змінюється мета громадянського виховання Західної Європи у XVIII ст., коли ідея демократичного виховання зумовила створення державної школи, а ідея виховання людини почала розглядатися як ідея виховання громадянина. Французькі просвітники (К. Гельвецій, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо) визначили ідею пріоритетності особистісного підходу до розвитку людини та вважали системне грамотне виховання нового громадянина незаперечною умовою успіху у формуванні громадянських цінностей. Прогресивність та значущість нових підходів полягала в розумінні людини як особистості, яка апріорі має право участі в соціально-політичному житті держави незалежно від расової належності та походження. Громадська підтримка нового бачення сутності людини відображена у прийнятті історичного правового документа „Декларація прав людини й громадянина” (Франція, 1789 р.), яким було проголошено свободу особистості, слова, совісті, рівності громадян перед законом, що безпосередньо вплинуло на загальний розвиток Європейської демократії, сприяло утвердженню нових ціннісних підходів до громадянського виховання.

Становлення та розвиток громадянського суспільства на відмінних від англійського лібералізму позиціях, що передбачало необхідність розмежування громадянського суспільства та держави, формування громадських цінностей особистості у процесі цілеспрямованого виховання з виходом за межі приватно-сімейного життя людини та надання процесу соціалізації чіткої спрямованості, отримала наукове окреслення в діалектичній філософії Г. Гегеля.

На початку XIX ст. у філософсько-педагогічній думці відбулося переосмислення мети та спрямованості громадянського виховання. Прихильники так званої „педагогіки соціальних інтересів” – І. Кант, Й. Песталоцці, І. Фіхте – розвинули ідеї, започатковані у працях К. Гельвеція, Ш. Монтеск'є, та наповнили їх новим власним концептуальним баченням

сутності громадянського виховання, котре ґрунтується на загальнолюдських цінностях, які зближують людей різних національностей. Ідеї А. Токвіля про демократію як основу суспільства перекликалися з практикою громадянської освіти тих часів (Ф. Паркер, У. Кілпатрик). Північноамериканська й західноєвропейська філософії освіти обґрунтовують зближення освіти й життя, орієнтуються на ідеал людини, яка б відповідала вимогам індустріального (постіндустріального) суспільства.

Важливим було в цей період формування сталого переконання видатних просвітників про обов'язкову наявність у суспільстві свободи особистості, законності як необхідної умови повноцінного громадянського виховання, при цьому багатовікова трансформація сутності людини від покірливості й підданства до цілісної активної особистості водночас впливає на позитивні зміни в самому суспільстві зі всіма його внутрішніми відносинами.

Загострення протиріч між громадянськими прагненнями та реальними умовами їх втілення, зростання соціальної напруги, поглиблення кризи моралі та ідей, що відбувалося на фоні об'єктивного посилення державності в XIX ст., спонукало наукову думку активізувати пошук нових шляхів перебудови суспільства, удосконалення змісту та завдань громадянського виховання. Кризові явища в суспільстві сприяли появі та поширенню комуністичних ідей, які з часом сформувалися в наукову теорію, представниками якої були А. Сен-Симон, Р. Оуен, К. Маркс, Ф. Енгельс. Ставлячи за мету глобальну перебудову світу, теорія марксизму у сфері виховання пропонувала формування „нового громадянина” без урахування культурних, історичних, релігійних традицій, що фактично проголошувало створення абсолютизованої „штучної людини”. Зазначимо, що в цей час з'явилися різноманітні педагогічні теорії, у яких проблема громадянського виховання набула нової актуальності та остаточно диференціювалася серед інших виховних проблем. Значно зросла при

тому роль масової школи, яка почала генерувати нові напрямки розвитку навчально-виховного процесу.

Ідеологічну основу нового етапу розвитку громадянської освіти на початку XX ст. становила філософія прагматизму (Ч. Пірс, У. Джеймс, Д. Дьюї). Науково-педагогічна теорія Д. Дьюї, як дитиноцентристська за своєю сутністю, проголошує пріоритетність інтересів і потреб особистості, пропонує формувати в неї досвід досягнення успіху, готувати до життя в умовах демократичних прав і свобод. Т. Брамелльд, А. Кумбс, Е. Келлі, розвиваючи ідеї прагматизму, пропонували з дитинства формувати досвід демократичних відносин на протигагу егоїзму та максимальному індивідуалізму. Представники есенціалізму (У. Беглі), навпаки, заперечували прагматизм у вихованні, застерігали, що відмова від систематичної освіти призведе до зниження ролі наукових знань у виховній системі.

Однак за наявності різних поглядів та підходів щодо громадянської освіти поступово в суспільному уявленні формується спільне позитивне розуміння спрямування виховання молоді: не лише для держави, але й для реалізації особистісних потреб у житті.

Зауважимо, що педагогіка у своєму розвитку формувала не лише сутність та спрямованість громадянської освіти, але й класифікувала сутність „виховного ідеалу” відповідно до наявних громадянських цінностей.

Більш оптимальною, на нашу думку, є така класифікація відповідних концепцій:

1. *Соціальний утилітаризм* – інтереси суспільства й держави превалюють та підкоряють інтереси особистості вихованця (Платон, Аристотель, А. Блаженний, Н. Макіавеллі);

2. *Утилістичний евдемонізм* – спрямування особистості вихованця до її індивідуального щастя, успішності, плідної життєдіяльності (Г. Спенсер);

3. *Теорія вільної діяльності духу* – вільний розвиток особистості та її громадянських цінностей, відмова від механічних підходів у

вихованні (Й. Песталоцці, Ж. Ж. Руссо, Дж. Локк, Г. Фіхте);

4. *Теорія „послуху”* побудована на підкоренні громадянського виховання на наявності права лише обраних керувати іншими людьми (набула популярності в східній системі виховання, зокрема в Японії, Китаї);

5. *Теорія гармонійного громадянського розвитку* ґрунтується на пріоритетності духовної свободи особистості (Д. Дьюї, А. Адлер, Л. Кольберг).

На початку ХХІ ст. людство у своєму історичному розвитку постало перед необхідністю об'єднання зусиль у розв'язанні проблем глобального характеру, що висунуло на передній план проблему виховання „громадян світу”, здатних вийти за межі етноцентризму, корпоративних інтересів. Це зумовлює актуальність і складність проблеми розвитку громадянської освіти на сучасному етапі, що відображено у працях Б. Барбера, Ч. Бахмюллера, Е. Бойера, К. Глікмаш, Р. Мошера, С. Хантингтона, Б. Елштейна, С. Франзоса, Ф. Ньюмена, Ю. Хабермаса та ін.

Громадянська освіта радянських часів, побудована на парадигмі авторитарно-імперативної педагогіки, орієнтувалася на абсолютизоване поняття громадянина як комуніста, патріота-інтернаціоналіста та колективіста (Н. Крупська, М. Калінін, А. Луначарський). Заідеологізованість комуністичного періоду зробила виховання односпрямованим та спрощено стандартизованим, що фактично унеможливило вільний розвиток особистості та сформувало правове поле політично вибіркового й формального.

Характерним для української суспільно-політичної думки було її формування на основі історичного прагнення українського народу до свободи та соціальної справедливості. Перші ознаки громадянських аспектів в освіті Київської Русі характерні для робіт митрополита Іларіона, літописця Нестора. У творах Володимира Мономаха фактично вперше в Європі було обґрунтовано необхідність переходу від релігійно-аскетичного вихован-

ня до виховання, пов'язаного з практичними потребами людини, та закладено гуманні основи педагогіки українського народу.

У суспільно-педагогічних поглядах епохи українського відродження просвітниками, педагогами і передусім представниками братських шкіл (І. Вишенським, К. Старовецьким, І. Борецьким, Є. Славинецьким, С. Полоцьким) обґрунтовано вимоги свободи, рівності, справедливості як основи життєдіяльності та суспільного життя людини й народу, утвердження та захист громадянських прав і свобод. Особливий вплив на розвиток громадянського виховання в Україні зрбила козацька педагогіка, яка, спираючись на народну виховну мудрість, ставила головною метою виховання в сім'ї, школі та громадському житті вільної та незламної у своїх прагненнях людини-громадянина, котра, спираючись на вітчизняні основи громадського й політичного життя, повинна розвивати українську культуру, традиції гуманізму та сприяти розвитку вільного суспільства.

З часом в Україні набуває поширення етико-гуманістичний напрямок вітчизняного просвітництва, представником якого був Григорій Сковорода. Відстоюючи принцип народності та загальнодоступності освіти й виховання, педагог уважав соціальним ідеалом такий лад, де вільні громадяни мають можливість жити в співпраці, рівності й пануванні верховенства права та законів, що протистоять тиранії. У своєму ідеалі розбудови незалежної демократичної української держави М. Грушевський, маючи соціал-демократичні погляди, головну роль надавав образу громадянина України, його громадянським добродіям, справедливо вважаючи, що загальний успіх створення фундаменту нового життя можливий тільки за умови цілеспрямованого виховання громадянина-патріота, духовно розвинутої людини. Представники течії народників (М. Лисенко, С. Русова, І. Тешенко), активно проводячи громадсько-політичну діяльність, великого значення надавали патріотичному вихованню молоді, її громадянському станов-

ленню, духовності, любові до України, зробили свій вагомий внесок у створення нової прогресивної концепції національного виховання. Ідеї необхідності системного громадянського виховання відображені також у роботах поміркованих консерваторів, „державників” – В. Липинського, Б. Кістяківського, представників філософського напрямку національної самобутності – Д. Донцова (засновника теорії інтегрального націоналізму), Д. Чижевського.

Освіта часів Радянської України розвивалася під впливом тиску єдиної в державі комуністичної ідеології, продукуючи конформістів, відсторонених від реального управління справами країни, без етнічних громадян, відданих системі. Водночас, педагогічна думка тих часів формувалася також під впливом інноваційних поглядів окремих педагогів-новаторів. Педагогічні підходи А. Макаренка про необхідність поєднання моральних почуттів й емоцій з основами правових знань, подолання невіри у власні сили та бажання бути корисним для суспільства, прагнення до громадсько-політичної активності та розвитку якостей господаря й організатора були значущими й корисними для розвитку особистості. Уважаючи пріоритетним у виховній роботі патріотичне виховання, формування громадянина, В. Сухомлинський визначив теоретичні та практичні засади формування громадянських чеснот, доводячи, що майбутнє держави залежить від вміння забезпечити розвиток духовно зрілих, соціально-активних громадян. Однак занадто заідеологізоване суспільство та радянська школа не сприймали ідей громадянської освіти, яка сама собою переходила у площину формальності та усувалася й із суспільної, й із шкільної практики.

Становлення України як незалежної держави привело до створення нової національної системи освіти на демократичних засадах, яка зорієнтована на досягнення та освітнянський досвід світового співтовариства. Українські вчені (В. Андрущенко, І. Бех, О. Вишневецький, В. Кремень, О. Савченко, О.

Сухомлинська) продовжують дослідження проблеми громадянської освіти на сучасному етапі, ведуть пошук підходів до розуміння його сутності, принципів організації та змісту.

Література

1. Демков М. И. История русской педагогики : в 3 ч. / М. И. Демков. – 2-е изд., испр. – М., 1910.
2. Дьюи Д. Школы будущего / Д. Дьюи, Э. Дьюи. – 2-е изд. – Берлин, 1922.
3. Історія педагогіки / за ред. М. Левківського, О. Дубасенюк. – Житомир : ЖДПУ, 1999.
4. История социальной педагогики / под ред. В. А. Галагузовой. – М. : Владос, 2002.
5. Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. – К. : Либідь, 1999.
6. История политических и правовых учений: Древний мир / отв. ред. В. С. Нерсисянц. М., 1985.
7. Каптерев П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев. – Пг., 1915.
8. Кершенштейнер Г. О воспитании гражданственности / Г. Кершенштейнер. – Пг., 1918.
9. Платон. Диалоги / Платон // Философское наследие. – М., 1986.
10. Современная западная философия : словарь / сост. : Малахов В. С., Филатов В. П. – М. : Политиздат, 1991.
11. Сухомлинский В. А. Рождение гражданина / В. А. Сухомлинский. – М., 1979.
12. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев, Н. Ф. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энцикл., 1983.

* * *

Тесленко В. В. Громадянська освіта в історичному вимірі: проблеми становлення та розвитку

У статті визначено основні етапи становлення та формування громадянської освіти в історичному розвитку людської цивілізації, підкреслено особливу роль громадянських

загальнолюдських цінностей у розвитку сучасного демократичного суспільства. Проведений науково-історичний аналіз розвитку суспільних відносин свідчить, що теоретичні та методологічні основи громадянської освіти мають давнє коріння, оскільки формування та виховання громадянських цінностей сягає античних часів. Розмаїття поглядів, підходів та моделей виховання громадянина у світовій науковій думці змінювалося та розвивалося разом з розвитком суспільства на всіх етапах його історичного розвитку. Для незалежної України, яка стала на шлях демократичного розвитку та створює нову національну систему освіти, важливо враховувати відповідний освітянський досвід світового співтовариства.

Ключові слова: громадянська освіта, громадянин, демократія, демократичні цінності, демократичне суспільство, виховання, свобода, гідність, особистість, духовність, загальнолюдські цінності.

Тесленко В. В. Гражданское образование в историческом разрезе: проблемы становления и развития

В статье определены основные этапы становления и формирования гражданского образования в историческом развитии человеческой цивилизации, подчёркивается особая роль гражданских общечеловеческих ценностей в развитии современного демократического общества. Проведенный научно-исторический анализ развития общественных отношений свидетельствует о том, что теоретические и методологические основы гражданского образования имеют давние корни, так как формирование и воспитание гражданских ценностей начиналось с античных времён. Разнообразие взглядов, подходов и моделей воспитания гражданина в мировой научной мысли изменялось и развивалось вместе с развитием общества на всех этапах его исторического развития. Для независимой Украины, которая стала на путь демократического развития и создаёт новую национальную систему образования, важно учи-

тывать соответствующий образовательный опыт мирового сообщества.

Ключевые слова: гражданское образование, гражданин, демократия, демократические ценности, демократическое общество, воспитание, свобода, достоинство, личность, духовность, общечеловеческие ценности.

Teslenko V. V. Retrospective Analysis of Civic Education: Its Formation and Development

The article defines the main stages of the formation and development of civic education in the historical development of human civilization, emphasizes the special role of civic and human values in the development of modern democratic society. The conducted research is a historical analysis of the development of public relations; it shows that the theoretical and methodological foundations of civic education are rooted in the Ancient times, when the formation and development of civic values began. The approaches to, views on, and models of the education of the citizen offered by scholars around the world change and develop along with the development of the society at all stages of its historical evolution. This dynamic process has always involved a debate among scholars regarding the understanding of personality formation as compared to that of the citizen. The development of the philosophical and pedagogical thought has also revealed the essence of the “educational ideal” in accordance with the existing civic values. The basic concept includes: social utilitarianism, utilitarian eudaimonism, theory of the free activity of the spirit, theory of obedience, and the theory of harmonious civic development.

The independent Ukraine, which is committed to the democratic development and is creating a new national system of education, has to consider the experience of the international community in this regard.

Key words: civic education, citizen, democracy, democratic values, democratic society, education, liberty, dignity, personality, spirituality, universal human values.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2013 р.

Прийнято до друку 27.06.2013 р.